

ἡ Σωσίας ἢ Ἐπίκουρος»¹. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς βεβαίως τοῦ Ἀλεξάνδρου θὰ ὑποχρεωθοῦν τὰ ἡγετικά στοιχεῖα τῆς Ἀνατολῆς νὰ μάθουν τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἀντὶ νὰ ἐξελληνισθοῦν ὅμως διὰ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἀνάγκης, γεγονὸς τὸ ὁποῖον θὰ προϋπέθετε μίαν δομικὴν ἀλλαγὴν εἰς τὸν τρόπον ζωῆς, θὰ μεσιτεύσουν τὴν ἐθνικὴν τῶν ἐμπειρίαν εἰς τοὺς νέους κυρίους, οἱ ὁποῖοι θὰ προσαρμοσθοῦν κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν εἰς τὰ δεδομένα τῶν τόπων. Τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἐπετάχυναν ὡς ἐκ τούτου τὴν πολιτιστικὴν μετεκπαίδευσιν τῆς Ἑλλάδος καὶ παρ' ὅτι ἀπετέλεσαν μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὸ κοινὸν ὄργανον τῆς συνεννοήσεως μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων, παρέμειναν τελικῶς μία ἐξωτερικὴ συνθήκη διὰ τὴν ἔκφρασιν βιωμάτων ἀσχέτων πρὸς τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον εἶχε προσδιορίσει τὴν ἠθικὴν τῶν σημασίαν. Ἰδίως ὅπου ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὸν ἄμεσον σύνδεσμον τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεόν, παρουσίασαν μίαν ἀδυναμίαν, ἡ ὁποία ἐγένετο ἔνωρις συνειδητὴ: «Τὰς εὐχὰς ὁμολογοῦσιν οἱ ἄνθρωποι δυνατωτέρας εἶναι τὰς βαρβάρων φωνῆ λεγομένας»². Εἰς τὴν προτίμησιν αὐτὴν τῆς παλαιᾶς ἔκφρασεως συνέβαλεν ἐκτὸς τῆς μαγικῆς δυνάμεως τῶν καθιερωμένων τύπων καὶ ἡ ἀντίδρασις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθητηρίου κατὰ τῆς κριτικῆς διαθέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου. Ἐναντίον τῆς θεωρητικῆς σκέψεως ἀνεπτύχθη διὰ τοῦτο μία πολεμικὴ, ἡ ὁποία δὲν ἐδίστασε νὰ ὁμιλήσῃ ἑλληνιστί, διὰ νὰ περιφρουρήσῃ τὴν αἰγυπτιακὴν π.χ. θεοσοφίαν: «Τὸν λόγον διατήρησον ἀνερμήνευτον, ἵνα μήποτε εἰς Ἑλληνας ἔλθῃ τοιαῦτα μυστήρια μήτε ἢ τῶν Ἑλλήνων ὑπερήφανος φράσις καὶ ἐκλελυμένη καὶ ὡσπερ κεκαλλωπισμένη ἐξίτηλον ποιήσῃ τὸ σεμνὸν καὶ στιβαρὸν καὶ τὴν ἐνεργητικὴν τῶν ὀνομάτων φράσιν. Ἑλληνες γάρ, ὦ βασιλεῦ, λόγους ἔχουσι κενούς... καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ Ἑλλήνων φιλοσοφία, λόγων ψόφος»³.

Εἰς τὴν μνησικακίαν αὐτὴν θὰ πρωταγωνιστήσῃ κυρίως ἡ Αἴγυπτος, ἡ ὁποία εἶχεν ἀποτελέσει ἀνέκαθεν (λόγω τῶν εὐγενῶν μετάλλων τῆς περιοχῆς τοῦ Σινᾶ) τὸ χρυσορυχεῖον τῆς Ἀρχαιότητος, γεγονὸς τὸ ὁποῖον τὴν μετέβαλεν (ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Λαγιδῶν, οἱ ὁποῖοι διέσπασαν τὸ κλειστὸν σύστημα τῆς φαραωνικῆς οἰκονομίας χάριν τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς διακινήσεως ἐμπορικῶν ἀγαθῶν) εἰς ἐπίκεντρον τῶν παγκοσμίων πραγμάτων. Ἐκεῖ διὰ τοῦτο καὶ εἰς τοὺς γειτονικοὺς χώρους τῆς πολιτικῆς τῆς ἐπιρροῆς θὰ δημιουργηθοῦν τὰ κέντρα τῶν ζυμώσεων τοῦ πρώτου ἐνιαίου πολιτισμοῦ τῆς ἱστορίας, ὁ ὁποῖος συνέθεσε τὴν μαγικὴν καταβολὴν τῶν ἀνατολικῶν λαῶν καὶ τὴν ἑλληνικὴν λογικότητα εἰς τὸ πρόσωπον ἐνὸς θείου κηδεμόνος τῆς ἀτομικῆς ὑπάρξεως τοῦ ἠθικῶς συντετριμμένου ἑλληνιστικοῦ ἀνθρώπου: «Ἐν τούτῳ δὴ καὶ

1. Αἰλιανοῦ, Ποικίλης ἱστορίας II 31.

2. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων I 21 (p. 143).

3. Ἐρμοῦ Τρισμεγίστου, Πομπάνδρου XVI 2 (Reitzenstein 349).

πολέμῳ καὶ στάσει καὶ διαφωνία ἕνα ἴδοις ἂν ἐν πάσῃ γῆ ὁμόφωνον νόμον καὶ λόγον, ὅτι θεὸς εἰς πάντων βασιλεὺς καὶ πατήρ... ταῦτα καὶ ὁ Ἑλληὺν λέγει καὶ ὁ βάρβαρος λέγει καὶ ὁ ἠπειρώτης καὶ ὁ θαλάττιος καὶ ὁ σοφὸς καὶ ὁ ἄσοφος»¹.

Εἰς πολὺ μεγαλύτερον βαθμὸν συγκριτικῶς πρὸς ἄλλους τόπους συνεκεντρώθησαν εἰς τὸν (ἐλάχιστα μεγαλύτερον τῆς Πελοποννήσου) αἰγυπτιακὸν χῶρον ἄνθρωποι χωρὶς περιουσιακὴν βᾶσιν, οἱ ὅποιοι ἐπεχείρησαν νὰ ζήσουν διὰ τῆς μισθώσεως τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν των ἱκανοτήτων. Ἡ ἄνεσις τοῦ βίου ὑψώσεν ἐκ παραλλήλου τὸ κόστος τῆς ζωῆς, πρᾶγμα τὸ ὅποιον προεκάλεσεν εἰς μεγάλην ἐκτάσιν τὴν ὑποθήκευσιν τῶν ἀκινήτων. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προέκυψε μία ἐξάρτησις τῆς ὑπάρξεως ἐκ τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου, ἡ ὁποία ὑπεδούλωσεν ἐπισήμως ἢ ἀνεπισήμως τοὺς ἐλευθέρους, ὡσὰκις δὲν τοὺς ἐκλείσεν εἰς τὰ κρατικὰ δεσμωτήρια, ὥστε ἡ μόνη ἐλπίς νὰ στρέφεται πρὸς τὸν κύριον τοῦ Κράτους, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Πτολεμαίου Β', ὁ ὅποιος «τά τε βασιλικὰ ὀφελήματα ἃ προώφειλον οἱ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν τῇ λοιπῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ, ὄντα πολλὰ τῷ πλήθει, ἀφῆκεν καὶ τοὺς ἐν ταῖς φυλακαῖς ἀπηγμένους καὶ τοὺς ἐν αἰτίᾳ ὄντας ἐκ πολλοῦ χρόνου ἀπέλυσε τῶν ἐνκεκλημένων»². Ἡ κατάστασις αὐτὴ ἐξώθησεν, ὅσους ἐπρόκειτο νὰ συλληφθοῦν, εἰς τὴν φυγὴν καὶ τὴν σύμπηξιν ληστρικῶν συμμοριῶν πλησίον τῶν συνόρων τοῦ Κράτους, εἰς τρόπον ὥστε ὁ παραμεθόριος ἰδίως πληθυσμὸς νὰ ὑποστῇ δευτέραν φορολογίαν καὶ εἰς τὴν ἐσχάτην ἀνάγκην νὰ ἐνωθῇ πρὸς τοὺς ὁμίλους τῶν φυγάδων διὰ τὴν ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ. Τὰ ἐπαναστατικὰ ὅμως αὐτὰ κινήματα δὲν περιώρισαν μόνον τὴν παραγωγὴν καὶ δὲν διετάραζαν ἀπλῶς τὸ ἐμπόριον, ἀλλ' ὑπῆρξαν καὶ ἡ αἰτία τῆς συγκροτήσεως συνεχῶς ἰσχυροτέρων μισθοφορικῶν στρατευμάτων ἐκ μέρους τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπεδείνωσε τὴν ζωὴν εἰς τὴν ἐπαρχίαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐνισχυθῇ τὸ ρεῦμα τῆς ἀστυφιλίας καὶ τὸ κύκλωμα τοῦ κακοῦ νὰ ἐπαναληφθῇ ἐξ ἀρχῆς. Παρὰ τὸν φυσικὸν της πλοῦτον ἡ Αἴγυπτος ἐδημιούργησε λοιπὸν τεράστια κοινωνικὰ προβλήματα, τὰ ὅποια δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λυθοῦν διὰ τῆς περιοδικῆς διαγραφῆς τῶν χρεῶν. Εἰδικῶς τὸ Κράτος ἀπέτέλεσε διὰ τῶν ὑπερόγκων χρηματικῶν ποσῶν, τὰ ὅποια ἔπρεπε νὰ ἐξοικονομήσῃ διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν ὑπαλλήλων καὶ τῶν στρατιωτῶν, τὴν διπλωματικὴν του δραστηριότητα καὶ τὰ ἔξοδα παραστάσεως, τὴν πολεοδομικὴν του πολιτικὴν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης τὸν κύριον παράγοντα τῆς δυστυχίας, ἐφ' ὅσον συνεκέντρωσε τὴν ἀγοραστικὴν δύναμιν τῆς χώρας. Βάσει συγχρόνων ὑπολογισμῶν τὰ ἐτήσια ἔσοδα τοῦ Πτολεμαίου Β'

1. Μαξίμου Τυρίου, Τῶν ἐν Ῥώμῃ διαλέξεων τῆς πρώτης ἐπιδημίας XI-5 A/B.

2. *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*, ὡς ἀν. 90 (σ. 149/50).

ανάγονται εις 14.800 τάλαντα¹, τὰ ὅποια εἰσέπραττε διὰ τῶν αὐλικῶν, εἰς τοὺς ὁποίους εἶχεν ἐμπιστευθῆ τὴν ἐπικαρπῖαν τῶν κρατικῶν περιφερειῶν. Κατ' αὐτὸν ὁμοίως τὸν τρόπον ὁ πληθυσμὸς ἐτέθη ἀμέσως εἰς τὴν διάθεσιν ἀνεξελέγκτων ἀνθρώπων, ἐπιδίωξις τῶν ὁποίων ἦτο ἢ συνεχῶς μεγαλυτέρα οἰκονομικὴ τοῦ ἀφαίμαξις, ὅπως εἰκονογραφεῖ τὴν ἀπελπιστικὴν αὐτὴν κατάστασιν ἢ περίπτωσιν τοῦ στρατηγοῦ τῶν Αἰτωλῶν Σκόπα, ὁ ὁποῖος «ἀποτυχῶν τῆς ἀρχῆς» κατέφυγεν εἰς τὴν Αἴγυπτον: «Τούτῳ γὰρ εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἀφικομένῳ πρὸς ταῖς ἐκ τῶν ὑπαιθρῶν ὠφελείας, ὧν ἦν αὐτὸς κύριος διὰ τὸ πιστεύεσθαι περὶ τῶν ὄλων καὶ τῆς ἡμέρας ἐκάστης ὀψώνιον ἐξέθηκεν ὁ βασιλεὺς αὐτῷ μὲν δεκαμναῖον, τοῖς δ' ἐπὶ τινος ἡγεμονίας μετ' αὐτὸν τεταγμένοις μναῖον, ἀλλ' ὁμοίως οὐκ ἠσκεῖτο αὐτοῖς»².

Δύο ὑπῆρξαν τὰ θρησκευτικὰ ἐπακόλουθα τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς ἀτασθαλίας, α) ἡ ἀπογοήτευσίς ἐκ τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία ἐδημιούργησε τύψεις συνειδήσεως διὰ τὴν ἀθλιότητα τῆς ζωῆς, καὶ β) ἡ ἀνάθεσις τῶν ἐλπίδων εἰς τὸν βασιλέα, ἡ θεώρησις τοῦ ὁποίου ὡς «θεοῦ σωτῆρος»³ ὑπῆρξεν ὀλιγώτερον ἐπίδειξις δυνάμεως ἐκ μέρους τοῦ καὶ περισσότερον ἀπαίτησις τῶν ἐκτεθειμένων εἰς τὴν βίαν καὶ τὴν αὐθαιρεσίαν ὑπηκόων τῆς ἀρχῆς του. Ὅπου οἱ λαοὶ κατεπιέσθησαν, χωρὶς νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐλευθερωθοῦν, ἐδικαιολόγησαν εἰς τὸ τέλος τὴν ταλαιπωρίαν διὰ τῆς συνειδητῆς ἢ ἀκουσίας ἀνυπακοῆς τῶν ἐναντι τῶν ὑπερφυσικῶν ἐπιτρόπων τῆς ζωῆς. Ὅπου διεταράχθη ὁμοίως ἡ σχέσις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς θεοὺς κυρίως τῆς ὑπάρξεως, ἐκυριάρχησε τὸ ἱερατεῖον. Εἰς τὴν Ἑλλάδα οἱ λειτουργοὶ τῶν θεῶν ἔχασαν ἑνωρὶς τὴν δύναμίν των, διότι ὁ δῆμος ἀπεδεσμεύθη ἐκ τῆς ὀλιγαρχίας καὶ τῆς τυραννίας καὶ δὲν εἶχεν ἀνάγκην εὐρέσεως τρόπου συνδιαλλαγῆς πρὸς τοὺς ἀποστολεῖς τῆς συμφορᾶς, ἡ γεωργικὴ σημασία τῆς ὁποίας ἐμειώθη ἄλλωστε διὰ τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου. Εἰς τὴν Αἴγυπτον οἱ ἱερεῖς διετήρησαν τὴν κοινωνικὴν τῶν ἰσχύων, διότι ὁ λαὸς ἐδούλευεν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους εἰς τὸν φαραῶν καὶ τὴν γραφειοκρατίαν. Εἰς τὴν Ἰουδαίαν πρὸ τῆς πολιτικῆς τῆς καταστροφῆς ἡ εὐημερία περιώρισε τὴν δικαιοδοσίαν τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀαρῶν καὶ τοῦ Σαδδώκ, μέχρι τοῦ σημείου νὰ περιωβρίζωνται δημοσίᾳ ὑπὸ τῶν προφητῶν. Ἀργότερον ὁμοίως ὁ Ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ δὲν κατέπνιξε μόνον τὴν προφητείαν, ἀλλὰ συνεκέντρωσεν εἰς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐξιλεώσεως ἐνώπιον τοῦ Ἰαχβὲ ὅλην τὴν ζωὴν τοῦ ἔθνους. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον ἐκυριάρχησεν εἰς τὴν φεουδαρχικὴν Εὐρώπην ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἡ κεντρικὴ δύναμις τῆς ὁποίας δὲν ὑπῆρξε τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης, ἀλλ' ἡ δυνατότης τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν.

1. Ἴδε G. Child, What happened in History, Harmondsworth 1965, σ. 264.

2. Πολυβίου, Ἱστοριῶν XIII 2, 3/4.

3. *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*, ὡς ἀν. 56 (σ. 100).

Παρ' ὅτι ὅμως ὁ ρόλος τῶν μεσιτευτῶν τῆς θείας συγγνώμης συνεχῶς ἐνισχύετο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὑπῆρξεν ὅμως ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἀποθέωσιν τοῦ πολιτικοῦ ἄρχοντος ἡ αἰτία τῆς παρουσιάσεώς των ὡς κρατικῶν ὑπαλλήλων, ὅπως μαρτυρεῖ τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν ἡ στήλη τῆς Ροζέττης: «*Στήσαι δὲ τοῦ αἰωνοβίου βασιλέως Πτολεμαίου (Ε')* θεοῦ Ἐπιφανοῦς εἰκόνα ἐν ἐκάστῳ τῷ ἱερῷ ἐν ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ... καὶ τοὺς ἱερεῖς θεραπεύειν τὰς εἰκόνας τρεῖς τῆς ἡμέρας»¹. Ὅσον διὰ τοῦτο θὰ κρατικοποιῆται ἡ λατρεία, τόσο τὰ πλήγματα τῆς συνειδήσεως διὰ τὴν ἐξαθλίωσιν τῆς ζωῆς θὰ προέρχονται κυρίως ἐξ ἀνεπισήμων θεοτήτων, ἡ σημασία τῶν ὁποίων θὰ συνίσταται εἰς τὴν ὑπόσχεσιν τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν ὀπαδῶν των ἐκ τῆς ἐνοχῆς. Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ μειώσῃ τελικῶς τὴν περιωπὴν τῶν δημοσίων ἐγγυητῶν τῆς σωτηρίας καὶ θὰ στρέψῃ τὸν ἄνθρωπον πρὸς τοὺς ἀνεπισήμους θεοὺς τοῦ ἐξιλασμοῦ, ἔστω καὶ ἂν τὰ πλημμελήματα δὲν ἦσαν ὅπωςδῆποτε σαφῆ καὶ συγκεκριμένα: «*ὦ Κύριε, τὰ ἁμαρτήματά μου εἶναι πολλά, μεγάλα τὰ ἀνομήματά μου... Δὲν γνωρίζω τὴν ἁμαρτίαν, τὴν ὁποῖαν διέπραξα, τὴν παρανομίαν μου δὲν τὴν γνωρίζω... ὦ Κύριε, μὴ συντριψῆς τὸν δοῦλον σου... Ἄς πάρῃ ὁ ἄνεμος τὸ ἀνοσιούργημά μου!*»². Ὅπου ἴσχυεν ἀκόμη τὸ νομαδικὸν πνεῦμα τῆς συλλογικῆς εὐθύνης, ἡ ποινὴ ἐθεωρήθη ὡς ἐπακόλουθον μιᾶς παρεκτροπῆς, τὴν ὁποῖαν διέπραξαν οἱ προπάτορες. Καὶ εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν ἐπιστεύθη, ὅτι ἐσπλώθη διὰ τοῦ ἀτομικοῦ ἢ προγονικοῦ ἐγκλήματος ἢ ἀρχικῆ καθαρότης τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὸ κράτος τῶν Σελευκιδῶν τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ προσλάβῃ ἐποπτικὴν μορφήν:

«*Παράδειγμα τοὺς Σύρους λαβέ...
ἐκάθισαν αὐτοὺς ἐπὶ κόπρου καὶ τὸν θεὸν
ἐξιλάσαντο τῷ τεταπεινωσθαι σφόδρα*»³

Ἡ ἀπαίτησις τῆς συγκαταβάσεως ἐναντι τῶν ἀνθρωπίνων παραπτωμάτων καθώρισε τελικῶς τὴν θείαν συμπεριφορὰν. Ὡς κύριον ἔργον θὰ ἔχη ἔκτοτε ἡ θεότης «*να συγχωρῇ τὴν ἁμαρτίαν*»⁴, ὅχι διότι ὁ ἄνθρωπος ἦτο ἄξιος τῆς συγγνώμης, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἐγνώριζεν ἢ δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν θείαν θέλησιν: «*Ἀκριβῶς διότι δὲν διαθέτομεν ἔργα δικαιοσύνης, θὰ μᾶς δώσῃς χάριν, ὅταν θελήσῃς*»⁵. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς στάσεως τοῦ

1. Ὡς ἀν. 90 (σ. 160/61).

2. H. Z i m m e r n, Babylonische Hymnen und Gebete, Leipzig 1905, σ. 23/24).

3. Μένανδρος, Ἀπόσπ. 754 (K o e r t e). Πρβλ. Π λ ο ῦ τ α ρ χ ο ν, Περὶ δεισιδαιμονίας 7 (p. 168 D): «*Ἐξω κάθηται σακκίον ἔχων καὶ περιεζωσμένος ῥάκεσι ὑπαροῖς, πολλάκις δὲ γυμνὸς ἐν πηλῷ κυλινδούμενος ἐξαγορεύει τινὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ καὶ πλημμελείας, ὡς τότε φαγόντος ἢ πιόντος ἢ βαδίσαντος ὁδὸν ἦν οὐκ εἶα τὸ δαιμόνιον*».

4. Die Texte aus dem Qumran, ὡς ἀν., σ. 171.

5. Δ' Ἐσδρα Η' 32 (Die Apokryphen und Pseudoepigraphen des Alten Testaments, ἐκδ. E. K a u t s c h, Tübingen II τόμ. 1900, σ. 381).

θεοῦ θὰ θεωρηθῆ γενικῶς ὡς δεδομένη ἀνεξαρτήτως τῶν ἐπιβεβλημένων παρακλήσεων : «Αἰτητέον τὰ τῆς συγγνώμης, εἰ καὶ μάλιστα ταῦτα πρὸ τῆς αἰτήσεως παρὰ τοῦ πατρὸς τυγχάνει»¹. Θὰ ἐκφρασθῆ διὰ τοῦτο ἡ πεποίθησις : «Οὐ καταπαύσεται τὸ ἔλεος εἰς ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ θεοῦ². Μὲ τὸν πλοῦτον τῆς καλωσύνης του ἐξιλεώνει τὰ ἁμαρτήματά μου»³. Ἡ μεταμέλεια βεβαίως θὰ εἶναι διὰ τὴν θείαν ἐπιείκειαν ἀπαραίτητος ὄρος : «Ἐὰν διεπράξαμεν τόσα ἀσυγχώρητα σφάλματα, μετανοοῦμεν τώρα, Θεέ μου. Παρακαλοῦμεν νὰ μᾶς λυτρώσῃς ἐκ τῆς ἁμαρτίας!»⁴. Εἰς τὴν παράκλησιν αὐτὴν θὰ ἐγκριταί ἡ οὐσία τῆς προσευχῆς : «Ἦπιε, συγκαταβατικέ, ἐλεῆμον! Κοίταξέ μας καὶ μὴ μᾶς κρατήσῃς κακίαν... Κοίταξέ μας καὶ διὰ τοῦ ἐλέους σου ἐλέησέ μας.. Μὴ μᾶς ἀνταποδώσῃς τὴν ἁμαρτίαν μας... Δωρητὰ πάσης δωρεᾶς... Λυτρωτὰ ὄλων τῶν πιστῶν... Σῶτερ τῶν ψυχῶν... Ἀμῦντορ παντὸς κακοῦ... Ὑψηλὲ βασιλεῦ, πλούσιε εἰς ἔλεος! Διὰ τοῦ ἐλέους σου ἐλέησέ μας!»⁵.

Ἡ ἀνάγκη τοῦ ἐξιλασμοῦ προεκάλεσεν ὅμως καὶ τρόπους ἐξουδετερώσεως τῶν αἰτίων τῆς δυστυχίας, οἱ ὅποιοι δὲν ἐσχετίζοντο ἀμέσως πρὸς τὴν διάθεσιν τοῦ ὑπερτάτου προσώπου. Ταυτοχρόνως πρὸς ἐλπίδα τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν ὁ ἄνθρωπος τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς θὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ ἐπανεέλθῃ διὰ τῆς τελετουργικῆς καθάρσεως εἰς τὴν κατάστασιν, ἡ ἀπώλεια τῆς ὁποίας τὸν ἔφερεν ἀντιμέτωπον τοῦ θανάτου : «Ἐν κατηφείᾳ ἐσμὲν σίτου τε καὶ ἄλλης παχείας καὶ ὄνυπαρᾶς τροφῆς ἀπεχόμεθα... ἐπὶ τούτοις γάλακτος τροφή ὡσπερ ἀναγεννωμένων»⁶. «Ὅσοι θὰ τηρήσουν τὸ τυπικὸν τοῦ ἐξαγνισμοῦ, θὰ ἐορτάσουν «γενέθλια⁷ τρόπον τινὰ ἀναγεννηθέντες⁸ εἰς τὴν αἰωνιότητα»⁹. Διὰ τοὺς μεμνημένους ἡ «ἀθάνατος γένεσις»¹⁰ θὰ σημαίνῃ τὴν ὑπερνίκησιν τῶν δεινῶν τοῦ κόσμου «κατὰ δόκησιν θεοῦ ὑπερβαλλόν-

1. Ἑρμ. οὔ Τρισμαγίστου, Ποιμάνδρης XVIII 13 (Reitzenstein 359).

2. Ὡς ἀν., XIV 8 (σ. 342).

3. Die Texte aus dem Qumran, ὡς ἀν., σ. 43.

4. H. H. Schaefer, Der Manichäismus nach neuen Funden und Forschungen («Orientalische Stimmen zum Erlösungsgedanken», ἐκδ. F. Taeschner, Leipzig 1936, σ. 104).

5. Ginza II 2 (Der Schatz oder das große Buch der Mandäer, ἐκδ. M. Lidzbarski, Göttingen 1915 σ. 61/62).

6. Σαλουστίου, Περὶ θεῶν καὶ κόσμου IV 8, 10.

7. Corpus Inscriptionum Latinarum, II τόμ. συμπλ. ἐκδ. Aem. Hübnér, Berolini MDCCCXCII, 5260 (σ. 821).

8. Apulei, Metamorphoseon XI 21 (p. 799).

9. Corpus Inscriptionum Latinarum, VI¹ τόμ. ἐκδ. Eug. Bormann - G. Hensen, Berolini MDCCCLXXVI, 510 (σ. 97).

10. Papyri Graecae Magicae, ἐκδ. K. Preisendanz, Leipzig - Berlin I τόμ. 1928, IV 502 (σ. 90).

τως αγαθοῦ¹. "Ἔσται γὰρ ἡμῖν ἐκ πόνων σωτηρία)².

Σημασίαν εἰς τὴν λατρευτικὴν αὐτὴν κίνησιν ἔχει τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ θρησκευτικῶς ὡς πρόσωπον, ἐφ' ὅσον αὐτὸς πρέπει νὰ ἐξιλεωθῇ καὶ εἰς τὴν ἰδικὴν του λύτρωσιν ἐλπίζει: «Μέλλω κατοπτεῦειν σήμερον... τὸν ἀθάνατον Αἰῶνα, ἀγίοις ἀγιασθεῖς ἀγιάσμασι... μετὰ τὴν ἐνεστῶσαν καὶ κατεπεύγουσάν με πικρὰν ἀνάγκην»³. "Ὅταν συντελεσθῇ τὸ μυστήριον τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως, ὁ μύστης θὰ δηλώσῃ καὶ πάλιν διὰ τὸν ἑαυτὸν του: «Καί εἰμι νῦν οὐχ ὁ πρῶτον, ἀλλ' ἐγεννήθην ἐν νῶν»⁴. Ἐὰν προηγουμένως τὸ θέμα τῆς ἐντάσεως καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν σχέσεων μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ θεῶν εἶχε κοινωνικὸν χαρακτῆρα, τώρα εἶναι ἀτομικὸν ζήτημα. Ἡ θρησκεία ἐμφανίζεται ὡς συνειδησιακὸν πρόβλημα καὶ ὁ ἐπιστάτης τοῦ κόσμου ἀντιμετωπίζει, ὅσους τὸν ἀναγνωρίζουν, ἀσχέτως φυλετικῶν ἢ πολιτικῶν γνωρισμάτων. "Ὅσον περισσότερο δυσπροσάρμοστοι θὰ εἶναι οἱ παλαιοὶ θεοί, τόσο περισσότερο οἱ νεώτεροι θὰ διευρύνουν ἐπομένως τὸν ἠθικὸν των ὀρίζοντα. Θὰ παρατηρηθῇ διὰ τοῦτο μία διαφοροποίησις εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ θεοῦ παράγοντος, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ ἐνεργήσῃ πλέον ὡς ὑπερασπιστῆς ἐνὸς ὠρισμένου λαοῦ, ἀλλ' ὡς διάδοχος τῆς πατρι(ωτι)-κῆς αὐτῆς ἀποστολῆς, ὁ ὁποῖος προσέφερεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους νέαν ζωὴν ἀδιακρίτως ἐθνικῆς προελεύσεως: «Τελευτᾶ δὲ καλῶς ἡ δημιουργία τῶν νέων θεῶν κατὰ τὴν τοῦ πατρὸς βούλησιν εἰς τὴν παλιγγενεσίαν»⁵. Περὶ τῶν ἐπικαίρων πρωταγωνιστῶν τῆς λυτρωτικῆς προσδοκίας θὰ λεχθῇ γενικῶς, ὅτι «τὴν δημιουργίαν ἐπιτελοῦσι τοῦ πατρὸς»⁶. Ἐν τούτοις ἡ πτώσις τοῦ πατριαρχικοῦ ιδεώδους μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς ἠθικῆς συνοχῆς τοῦ Κράτους ἢ τῆς φυλῆς θὰ προσλάβῃ ἐπανειλημμένως δραματικὸν χαρακτῆρα, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Διονύσου, διὰ τὸν ὁποῖον ἐκυκλοφόρησεν εἰς τὴν Λιβύην ἡ φήμη, ὅτι ἐπρόκειτο «τὴν πατρῶαν ἀνακτήσεσθαι βασιλείαν»⁷. "Ὅσοι θὰ ἐκπροσωπήσουν τὸν πατέρα του, θὰ ἐπιχειρήσουν διὰ τὸν λόγον αὐτὸν νὰ τὸν φονεύσουν, ἐκεῖνος ὅμως θὰ τοὺς ἐξουδετερώσῃ καὶ διότι σκοπὸς του ἦτο «ἡ εὐεργεσία τοῦ κοινοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων»⁸, θὰ τοὺς συγχωρήσῃ: «Ἀπολύσαντος δ' αὐτοὺς τῶν ἐγκλημάτων»⁹, θὰ προτρέψῃ τοὺς ἀνθρώπους

1. Ὡς ἀν. IV 648/49 (σ. 94).

2. Firmici Materni, De errore profanarum religionum XXII 1 (p. 112).
Πρβλ. II 9 (p. 78).

3. Papyri Graecae Magicae IV 516 - 526 (ὡς ἀν., σ. 90).

4. Ἐρμολῶ Γρυσμεγίστου, Ποιμάνδρης XIV 3 (ὡς ἀν., σ. 340).

5. Orphica, ὡς ἀνωτ., 206 (σ. 235).

6. Ὡς ἀν. 192 (σ. 229).

7. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης ἱστορικῆς III 73, 1.

8. Ὡς ἀν. III 72, 4.

9. Ὡς ἀν. III 71, 5.

«μηδένα καθάπερ πρὸς πολέμιον ἀντιτάττεσθαι»¹. Παρεμφερῆ ἐντολὴν θὰ δώσῃ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καὶ ἡ φιλοσοφία : «Μέμψη οὐδένα, ἐγκαλέσης οὐδενί, πάντα κατὰ τὴν γνώμην ἔσται ἅμα τὴν σὴν καὶ τὴν τοῦ θεοῦ»².

IV. Η ΑΝΤΙΔΙΚΙΑ ΤΩΝ ΓΕΝΕΩΝ

Μεταξὺ τῶν Σημιτῶν τῆς Ἀραβικῆς χερσονήσου, ὁ σεληνιακὸς θεὸς τῶν ὁποίων εἶχεν ἀνέκαθεν γεροντικὰ χαρακτηριστικά, ἐφ' ὅσον ἡ πεῖρα τοῦ ποιμενικοῦ γένους ἦτο συνάρτησις τῆς ἡλικίας, θὰ δημιουργηθῆ (ὅσον ἡ παραδοσιακὴ τάξις ἔπαυε νὰ ἐρμηνεύῃ τὰ διεθνῆ γεγονότα καὶ νὰ πραγματοποιῆ τοὺς συγγενικοὺς δραματισμοὺς) ἡ τάσις τῆς ἀποθεώσεως τοῦ Ἑσπέρου - Ἑωσφόρου, ὁ ὁποῖος κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους ὀνομάζεται «ἀγαθὸς θεὸς παῖς»³. Εἰς τὸν παραστατικὸν κόσμον τῶν (λόγω τῆς θερμότητος τοῦ ἡλίου) μετακινουμένων κατὰ τὴν νύκτα νομάδων θὰ γεννήσῃ τὸν «υἱὸν» τοῦ θείου «πατρὸς»⁴ ὁ ἀστερισμὸς τῆς «παρθένου», ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ὁποίου ἀνέτελλε κατὰ τὴν φθινοπωρινὴν ἰσημερίαν ὁ ἥλιος⁵. Ἀρχικῶς ἐπρόκειτο περὶ συμβολισμοῦ τῆς ἀγροτικῆς θεᾶς Ἰστάρ, ἡ ὁποία θὰ ταυτισθῆ (ἐξ ἀφορμῆς τοῦ λαμπρότερου ἀστέρος τῆς, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ἀκκαδικὴν γλῶσσαν ἐλέγετο *spīca* = στάχυς) πρὸς τὴν Δήμητρα⁶ καὶ θὰ ἐκληφθῆ ὡς κόρη, ἡ ὁποία ἐγέννησε τὸ σύμβολον τῆς ζωῆς χωρὶς ἀνδρικήν παρέμβασιν : «Παρθένον, ἢ ρ' ἐν χερσὶ φέρει Στάχυν αἰγλήεντα»⁷. Ἐὰν διὰ τῆς ἀναστατώσεως τοῦ βίου ὑπὸ τὰ πολυεθνικὰ καθεστῶτα τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ρωμαίων κατέπεσε τὸ πατρικὸν κῦρος καὶ ἡ ἐλπίς διὰ τὴν ὑπερνίκησιν τῶν κακῶν ἐστηρίζετο εἰς τὸν διάδοχον τῶν ἀρχηγῶν τῆς οἰκογενείας, ὁ «πρωτότοκος τοῦ θεοῦ»⁸ ἐνεφανίσθη ὡς «ἀδελφός»⁹ τῶν ἀνθρώπων, ἐφ' ὅσον εἶχεν, ὅπως αὐτοί, τὸν ἴδιον πατέρα. Ἐκεῖνος διὰ τὸν λόγον αὐτὸν θὰ ἔσωζε τοὺς συγγενεῖς του εἰς τὴν γῆν ἐκ τοῦ θανάτου : «Τίς ἐστὶ γενεσιουργὸς τῆς παλιγγενεσίας; Ὁ τοῦ

1. Ὡς ἀν. III 73, 5.

2. Ἀρριανοῦ, Τῶν Ἐπικτήτου διατριβῶν I 17, 28/29.

3. D. Nielsen, Zur altarabischen Religion (*Handbuch der altarabischen Altertumskunden*), έκδ. D. Nielsen, Paris - Kopenhagen - Leipzig 1927, σ. 231).

4. F. Hommel, Ethnologie und Geographie des alten Orients, München MCMXXVI, σ. 94.

5. Ἴδε A. Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Berlin - Leipzig 1929², σ. 171.

6. Ἐρατοσθένους, Καταστερισμῶν 9.

7. Ἀράτου, Φαινομένων 97, 105.

8. D. Nielsen, Zur altarabischen Religion, ὡς ἀν., σ. 234.

9. D. Nielsen, Der dreieinige Gott, Berlin 1922, σ. 259. F. Hommel, Ethnologie und Geographie des alten Orients, ὡς ἀν., σ. 94.

θεοῦ παῖς, ἄνθρωπος εἰς θελήματι θεοῦ»¹. Τὸ γεγονός ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ (ἀλλοδαπὸς συνήθως) ἡγέτης τοῦ Κράτους ἦτο ἀπόλυτος κύριος τῆς καταστάσεως, χωρὶς νὰ δεσμεύεται, ὅπως οἱ προηγούμενοι ἄρχοντες, ὑπὸ τῶν τοπικῶν παραδόσεων, τὸν ἐταύτισε πρὸς τὸν φωτεινὸν ἄγγελον τῆς ἀνατολῆς² καὶ τὸν παρουσίασε ταυτοχρόνως ὡς «Κύριον» καὶ ὡς «υἱὸν τοῦ θεοῦ». Ἐὰν ὁ πρῶτος τίτλος ὡς θεῖον κατηγόρημα θὰ μετατεθῆ (λόγω τῆς ἀπογοητεύσεως τῶν ἀνθρώπων ἐκ τῆς διαγωγῆς τῶν ἐπιγείων κυριάρχων) εἰς τὸν οὐρανὸν διὰ τὴν καταπολέμησιν τῆς κακίας ἐκ μέρους ἐνὸς ὑπερφυσικοῦ ἡγεμόνος, ὁ δεύτερος θὰ υἱοθετηθῆ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος ὑπὸ τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων³, διὰ νὰ προσλάβῃ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οἰκουμενικὴν σημασίαν καὶ νὰ προσδιορίσῃ ἀναλόγως τὴν θεϊαν ἐπέμβασιν.

Ἡ ἀντίθεσις παρὰ ταῦτα τῶν γενεῶν, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησεν ἡ διάλυσις τῶν ἐθνικῶν καὶ κοινωνικῶν θεσμῶν εἰς τὸν διευρυνόμενον αὐτοκρατορικὸν χῶρον, συνεκλόνησε μὲ τόσῃ ἔντασιν τὰ ἠθικὰ θεμέλια τῆς Ἀνατολῆς, ὥστε νὰ προφητευθῆ, ὅτι «κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας οἱ πατέρες θὰ σκοτωθοῦν μὲ τοὺς υἱούς των εἰς ἓνα τόπον»⁴ ἢ — κατ' ἄλλην προφητείαν — «θὰ κατακρεουργήσουσιν τὰ παιδιά των καὶ θὰ τὰ πετάξουσιν μακριά»⁵. Μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων τὸ μῖσος τῶν ἐκπροσώπων τῆς πατρικῆς τάξεως θὰ δημιουργήσῃ μίαν θρησκευτικὴν ἀντίδρασιν, ἡ ὁποία θὰ στιγματίσῃ «τὸν Μωϋσέως καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν νόμου θεοῦ» ὡς «κατηραμένον»⁶. Ἐφ' ὅσον μάλιστα κατεσκεύασε τὸν κόσμον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ταλαιπωρεῖται ὁ ἄνθρωπος, ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ὡς «πονηρίας εὐρετής»⁷, ὡς «μηχανευόμενος τὰ κακὰ» καὶ «ζηλωτῆς πολέμων»⁸, ὡς «ἀνθρωποκτόνος· τὸ γὰρ ἔργον αὐτοῦ φθορὰν καὶ θάνατον ἐργάζεται»⁹. Δὲν ἐπρόκειτο ἐπομένως ἡ σωτηρία νὰ ἔλθῃ ἐκ μέρους του, ἀλλ' ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ πρώτου ὄντος, τὸ ὁποῖον προέβαλεν ἀντίστασιν εἰς τὴν καταστρεπτικὴν του πρόθεσιν — ἐκ μέρους τοῦ ὄφους, «ὄν καὶ υἱὸν αὐτοῦ καλοῦσι λέγοντες ὅτι οὗτος ἀρχὴ γνώσεως γέγονε τοῖς ἀνθρώποις»¹⁰. Οἱ Ναασηνοὶ («νάας δὲ ὁ ὄφις τῆ ἑβραΐδι φωνῆ») προσεχώρησαν τελικῶς εἰς τὸ Γνωστικὸν

1. Ἐρμοῦ Τρισμεγίστου, Ποιμάνδρης XIV 4 (Reitzenstein 341).

2. D. Nielsen, Zur altarabischen Religion, ὡς ἀν., σ. 239/40.

3. Ἴδε Archiv für Papyrusforschung, ἐκδ. U. Wilcken, Leipzig II τόμ. 1903, 8/9 (σ. 431).

4. Das Buch Henoch, ἐκδ. Joh. Flemming-L. Rademacher, Leipzig 1901, 100, 1 (σ. 132).

5. Ὡς ἀν. 99, 5 (σ. 130).

6. Ὁριγένους, Κατὰ Κέλσου VI 29 (p. 652). Πρβλ. 27 (p. 651).

7. Ἐπιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων (Τοῦ ἐπικληθέντος Παναρίου) XI 7, 2, 7.

8. Εἰρηναίου, Contra Haereses I 27, 2.

9. Ἰππολύτου, Τοῦ κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἐλέγχου V 17, 7.

10. Ἐπιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων XXXVI 3, 1, 4, 4.

κίνημα «φάσκοντες μόνοι τὰ βάθη γιννώσκειν»¹. Ἐὰν ἐπέμειναν εἰς τὴν «ὄφιόμορφον ἰδέαν»² τοῦ φορέως τῆς γνώσεως, τὸ ἔπραξαν, διὰ «τὴν κατάλυση τῶν προφητῶν καὶ τὸν νόμον»³ καὶ γενικῶς «τὰ τοῦ Δημιουργοῦ ποιήματα»⁴. Διὰ τοῦτο τὸν ἐθεώρησαν ὡς ὑπερκόσμιον ἀντικαταστάτην «τοῦ θεοῦ τῶν Ἰουδαίων»⁵, τὸν ὁποῖον θὰ ἐφόνευεν, «ἵνα τῆς δουλείας... τοὺς εἰς αὐτὸν πιστεύοντας ἐλευθερώσῃ»⁶. Ἐκήρυξαν πάντως, ὅτι «οὐδεὶς δύναται σωθῆναι δίχα τοῦ υἱοῦ... ὅς ἐστιν ὁ ὄφις»⁷.

Ἡ ἀντιδικία μεταξὺ τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος συνεσκότισε καὶ τοῦ ἀπογόνου του, ὁ ὁποῖος διεφώτιζε τὸν ἄνθρωπον ὡς πρὸς τὰ μυστήρια τοῦ κόσμου — «ὁ μὲν τοῦ τῆς γνώσεως φωτὸς μεταλαβεῖν διεκώλυσεν, ὁ δὲ μάλα προέτρεψε»⁸, ἐσχετίσθη ἐνωρὶς πρὸς τὴν ἱρανικὴν δυαρχίαν, ἡ ὁποία παρουσίαζε τὸν κόσμον ὡς πεδῖον μάχης δύο ἀντιτιθεμένων ὑπερφυσικῶν ἐξουσιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία εἶχε δημιουργήσει τὴν ἡμέραν καὶ ἡ ἄλλη τὴν νύκτα. Εἰς τὸ κλίμα τῆς Στωικῆς καὶ Νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας ἡ μεταφυσικὴ αὐτὴ ἀντίθεσις, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἀρχὴν ἐξέφραζε τὸν φόβον τῶν νομάδων μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου («τὴν νύκτα, βασιλεῦ, καὶ ὅταν ἀνατείλῃς, καῦσε... τοὺς σκοτεινοὺς ἀνθρώπους») ⁹, συνεδέθη καὶ πρὸς τὴν ὑλικὴν καὶ πνευματικὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου ἀντιστοίχως, διὰ τὴν δῶση τῆς ἀφορμῆς εἰς τὸν Μάνην νὰ εἰσηγηθῇ «δύο θεοὺς ἀγεννήτους καὶ αὐτοφυεῖς, αἰδίους, ἓνα τῶ ἐνὶ ἀντικείμενον καὶ τὸν μὲν ἀγαθόν, τὸν δὲ πονηρόν... φῶς τῶ ἐνὶ ὄνομα... καὶ τῶ ἑτέρῳ σκότος καὶ τοῦ μὲν φωτὸς εἶναι μέρος τὴν ἐν ἀνθρώποις ψυχὴν, τοῦ δὲ σκότους τὸ σῶμα»¹⁰. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ μανιχαϊκὴ θεολογία δὲν ἐδυσκολεύθη νὰ ὀνομάσῃ «πατέρα τῶν Ἰουδαίων τὸν διάβολον»¹¹.

Παρὰ τὴν χαρακτηριστικὴν αὐτὴν ἔντασιν τῶν σχέσεων μεταξὺ συντηρητικῶν καὶ φιλελευθέρων θρησκευτικῶν τάσεων (ἡ ὁποία προέκυψεν εἰς τὴν Παλαιστίνην ἐκ τῆς δυνάμεως τοῦ ἱερατείου τῆς Ἱερουσαλήμ μετὰ τὴν κατα-

1. Ἰππολύτου, Τοῦ κατὰ πασῶν αἱρέσεων V 6, 3.

2. Ἐπιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων XXXVI 4, 4.

3. Εἰρηναίου, Contra haereses I 23, 3.

4. Ἰππολύτου, Τοῦ κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἐλέγχου VI 30, 2/3.

5. Εἰρηναίου, Contra haereses I 24, 4.

6. Θεοδώρητου, Αἰρετικῆς κακομυθίας I 24.

7. Ἰππολύτου, Τοῦ κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἐλέγχου V 17, 8.

8. Θεοδώρητος, ὡς ἄν.

9. Rigveda I 79, 6 (γερμ. μετφρ. K. F. Geldner, Göttingen - Leipzig I τόμ. 1923, σ. 91). Πρβλ. Zend - Avesta, Siroza 1 (γαλλ. μετφρ. J. Darmesteter, Paris II τόμ. 1960, σ. 314) : «Ὅταν ἀνατέλλῃ ὁ ἥλιος, κτυπᾷ τοὺς δαίμονας ὅλης τῆς γῆς καὶ τὴν καθαρίζει».

10. Πράξεων Ἀρχελάου VI (25) 1. Πρβλ. Θεοδώρητον, Αἰρετικῆς κακομυθίας I 26.

11. Ἐπιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων XXXVII 4, 3.

στροφὴν τοῦ πολιτικοῦ κράτους τῆς Ἰουδαίας) ἡ θεία διαδοχὴ ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ πατρὸς εἰς τὸ κράτος τοῦ υἱοῦ ἔγινεν ὁμαλῶς, ὅπως μαρτυρεῖται π.χ. εἰς τὴν νεωτέραν ὀρφικὴν παράδοσιν: «Καὶ ὁ Διόνυσος τελευταῖος τῶν θεῶν βασιλεὺς παρὰ Διός· ὁ γὰρ πατὴρ ἰδρύει τε αὐτὸν ἐν τῷ βασιλείῳ θρόνῳ καὶ ἐγχειρίζει τὸ σκῆπτρον»¹. Κατ' ἄλλην παράδοσιν ὁ «λύσιος δαίμων»² ὑπέβαλε καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Διὸς τὴν θνητὴν του φύσιν διὰ τῆς ἐπιτελέσεως φιλανθρώπων ἔργων, ἐφ' ὅσον εἶχε λάβει «παρὰ τοῦ πατρὸς χρησμὸν ὅτι τοὺς ἀνθρώπους εὐεργετῶν τεύξεται τῆς ἀθανασίας»³. Ὅπου δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπερνικηθοῦν ἱερατικὰ συμφέροντα, συνετελέσθη διὰ τοῦτο τελικῶς μία σύνθεσις τῆς παρερχομένης καὶ τῆς ἀπαιτουμένης θρησκευτικῆς ἠθικῆς: «Ἦδη δέ τινων ἤκουσα... ὅτι αὐτὸς ὁ Ζεὺς εἶη ὁ Διόνυσος»⁴. Ἡ ἐπιγραφικῶς μαρτυρουμένη αὐτὴ ταύτισις (Ἰαὶ Διονύσω⁵, Διὶ Βάκχω⁶, Ζεῦ Διόνυσε⁷) μὲ κύριον χαρακτῆρα τὴν «φιλανθρωπίαν»⁸ εἶχε ταυτοχρόνως ἠθικὴν καὶ μυστηριακὴν ἔννοιαν. Ἐὰν ὁ Ζεὺς ἤθελε τὴν ἐποχὴν ἐκείνην «πάντας ἀνθρώπους φίλους εἶναι ἀλλήλοις, ἐχθρὸν δὲ ἢ πολέμιον οὐδένα οὐδενός»⁹, ὁ Διόνυσος ἐπέβαλε νὰ διαξάγεται εἰς ἀνάμνησιν τῶν εὐεργεσιῶν του συμβολικὸν συμπόσιον, κατὰ τὸ ὅποῖον οἱ μεμυημένοι νὰ δοκιμάζουν τὴν μεθυστικὴν του φύσιν: «Καὶ θεσμὸν ἔθετο προσφέρεσθαι (τὸν οἶνον) μετὰ τὸν σῖτον ἄκρατον, μόνον ὅσον γεύσασθαι, δεῖγμα τῆς δυνάμεως τοῦ ἀγαθοῦ θεοῦ... προσεπιλέγειν δὲ τούτῳ τὸ τοῦ Διὸς σωτήρος ὄνομα... ὅτι οὕτω πίνοντες ἀσφαλῶς σωθήσονται»¹⁰.

Ὁ λατρευτικὸς ἐνθουσιασμὸς μέσῳ διεγερτικῶν ποτῶν ἀνήκεν εἰς τὴν πολεμικὴν προετοιμασίαν μεταξὺ τῶν Ἀρείων τῆς ἅπω Ἀνατολῆς, οἱ ὅποιοι ἐχρησιμοποίησαν πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν τὸ φυτὸν τῶν Ἰμαλαίων («χάομα»). Εἰς τὴν προώθησίν των πρὸς δυσμὰς τὰ ἰνδογερμανικὰ φύλα ὑποκατέστησαν τὸν παραδοσιακὸν χυμὸν κυρίως μὲ τὸν οἶνον, ὁ ὅποιος μετὰ τὴν ὀριστικὴν των

1. Orphica, ὡς ἀν. 190 (σ. 229). Πρβλ. Π ρ ὁ κ λ ο ν, Εἰς τὸν Τίμαιον V 42 D (p. 334 D).

2. Orphei hymni, ἔκδ. G. Q u a n t, Berolini MCMLV, 50, 2 (σ. 36). Πρβλ. 52, 2 (σ. 37).

3. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης ἱστορικῆς III 73, 3.

4. Ἀριστείδου, Διονύσου 4 (D i n d o r f 52).

5. Jahrbuch des kaiserl. deutschen Archäolog. Instituts, Berlin XXX τόμ. 1915 (Archäolog. Anzeiger), σ. 88. Πρβλ. Jahrbefte des Österreichischen Archäolog. Instituts, Wien XXIX τόμ. MCMXXXV (Beiblatt), σ. 165.

6. Corpus Inscriptionum Graecarum, ὡς ἀν., II τόμ. 3538 (σ. 856), Altertümer von Pergamon, ἔκδ. M. F r ä n k e l, Berlin MDCCCXCV, 324 (σ. 240).

7. M a c r o b i i, Conviviorum primi diei saturnaliorum I 23, 22.

8. Δίωνος Χρυσοστόμου, Ὀλυμπικοῦ ἢ περὶ τῆς πρώτης τοῦ θεοῦ ἐγνοίας 77 (p. 216).

9. Ὡς ἀν. 76 (p. 216).

10. Φιλόχορος, Ἀπόσπ. 18 (M ü l l e r).

ἐγκατάστασιν εἰς τὰ ὑψίπεδα τοῦ Ἰράν ἀπέκτησε τελετουργικὴν σημασίαν, διὰ τὴν χρησιμεύσῃ κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν εἰς τὴν μύησιν τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἡλιογενοῦς θεοῦ Μίθρα¹ καὶ τὴν προσλάβῃ ἀνάλογον χαρακτῆρα εἰς τὴν διονυσιακὴν π.χ. λατρείαν. Ὁ «πυρρῶματος» ἐν τούτοις «κύριος τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς»² δὲν ἐπέμεινε τόσον εἰς τὴν μαγικὴν διαδικασίαν, ὅσον εἰς τὴν ἠθικὴν συγκρότησιν τῶν «υἱῶν τοῦ φωτός»³ καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὑπέβαλε τοὺς προσηλύτους τῆς θρησκευτικῆς του πίστεως εἰς μίαν δοκιμασίαν⁴, τὴν ὁποίαν μόνον σκληραγωγημένοι ἄνδρες ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ὑποστοῦν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ τὴν διάδοσιν τῆς ἀσκητικῆς του ἠθικῆς μεταξὺ τῶν ναυτικῶν καὶ τῶν στρατιωτῶν⁵.

Ὁ «μέγας θεὸς ἥλιος Μίθρας»⁶ ἀπετέλεσεν ὅμως μίαν περίπτωσιν τῆς ἡλιολατρίας, ἣ ὁποία ἐχαρακτήρισε τὰ ἑλληνιστικὰ θρησκευτά ἰδίως μετὰ τὸ ἔτος 46 μ.Χ., ὅποτε ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ κατήργησε τὰ βασιζόμενα εἰς τὴν σεληνιακὴν περίοδον τοπικὰ ἡμερολόγια καὶ ὥρισε τοὺς σταθμοὺς τοῦ ἔτους διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν ἀναφορικῶς πρὸς τὸν ἥλιον⁷. Δεδομένου, ὅτι τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ ἀβεβαιότης τοῦ μέλλοντος εἶχεν ἐνισχύσει τὴν ζωδιακὴν πίστιν εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων βάσει τῶν οὐρανίων κινήσεων, ὥστε ὁ Τάκιτος π.χ. νὰ νομίζῃ, ὅτι «διὰ τῶν ἑπτὰ ἀστέρων κυβερνοῦνται οἱ θνητοί»⁸, ὁ λαμπρότερος πλανήτης ἐθεωρήθη ὡς «μέγιστος καὶ ἐπιφανέστατος θεός»⁹, ὡς «ἀένας κύριος, κοσμοκράτωρ»¹⁰. Χθόνια πνεύματα ἔκτοτε, ὅπως ὁ Ἄδωνις, ὁ Ἄττις ἢ ὁ Ὀσιρις, παρουσιάζονται ὡς ὀνό-

1. Ἴδε F. C u m o n t, Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles I τόμ. 1899, σ. 147, 320, T h. K l u g e, Der Mithrakult, Leipzig 1911, σ. 26, H. G r e s s m a n n, Die orientalischen Religionen im hellenistisch-römischen Zeitalter, Berlin - Leipzig 1930, σ. 154. Πρβλ. Ἰ ο υ σ τ ῖ ν ο υ, Ἀπολογία I 66, 4.

2. Ἀπαθανατισμός, Eine Mithrasliturgie, ἔκδ. A. D i e t e r i c h, Leipzig 1910, σ. 8, 10.

3. Die Texte aus dem Qumran, ὡς ἄν., σ. 181.

4. «Οὐ δύναται οὖν τις εἰς αὐτὸν (Μίθραν) τελεσθῆναι, εἰ μὴ πρότερον διὰ τῶν βαθμῶν τῶν κολάσεων παρέλθοι. Βαθμοὶ δὲ εἰσι τῶν κολάσεων τὸν μὲν ἀριθμὸν ὀγδοήκοντα. Αἱ δὲ κολάσεις αὐταὶ εἰσι, τὸ διὰ πυρὸς παρελθεῖν, τὸ διὰ κρύου, διὰ πείνης καὶ δίψης, διὰ ὀδοπορίας πολλῆς καὶ ἀπλῶς διὰ πασῶν τῶν τοιούτων» (Ν ὀ ν ν ο υ Ἄ β β ᾶ, Εἰς τὸν Α' λόγον τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου κατὰ Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος, P.G., M i g n e, τόμ. 36, στ. 989).

5. Ἴδε M. N i l s s o n, Geschichte der griechischen Religion, München MCML, σ. 641.

6. Ἀπαθανατισμός: Eine Mithrasliturgie, ὡς ἄν., σ. 2.

7. Ἴδε M. N i l s s o n, Geschichte der griechischen Religion, ὡς ἄν., σ. 466.

8. Historiarum V 4, 3.

9. Corpus Inscriptionum Graecarum, II τόμ., ὡς ἄν. 2653 (σ. 448).

10. Papyri Graecae Magicae, ἔκδ. K. P r e i s e d a n z, Leipzig - Berlin I τόμ. 1928, IV 1599 (σ. 124).

ματα τοῦ ἡλίου, καὶ γενικῶς «ὄλοι σχεδὸν οἱ θεοί... ἀναφέρονται εἰς τὸν ἡλίον»¹. Θὰ δημιουργηθῇ ὁμοῦ καὶ μία θρησκευτικὴ κίνησις, ἡ ὁποία θὰ συγκεντρώσῃ τὴν λυτρωτικὴν προσδοκίαν ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν «Φωτοκράτορα»², τοῦ ὁποίου «αἱ ἀγαθαὶ ἐνέργειαι οὐ μόνον ἐν οὐρανῷ καὶ ἀέρι, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ γῆς εἰς τὸν κατώτατον βυθὸν καὶ ἄβυσσον διήκουσιν»³. Ὁ ἡλιος θὰ θεωρηθῇ ὡς «ἄρχων πάντων καὶ ποιῶν τὰ πάντα»⁴ καὶ κατὰ συνέπειαν ὡς «τροφεὺς παντὸς γένους»⁵, πρὸς τὸν ὁποῖον ἔπρεπε νὰ κατευθύνεται ἡ ἐπίκλησις τῆς ἀποκρούσεως τῶν ἀπανθρώπων δυνάμεων : «Σὺ ("Ἡλιε) εἶ τὸ ὄνομα τὸ ἅγιον καὶ τὸ ἰσχυρόν... διαφύλαξόν με τόνδε ἀπὸ πάσης ὑπεροχῆς ἐξουσίας καὶ πάσης ὑβρεως»⁶. Διὰ τὸν οὐράνιον «Σωτήρα»⁷ ἐλέχθη μάλιστα, ὅτι θὰ ἔστελλεν εἰς τὴν γῆν δυναμικὸν ἀντιπρόσωπον νὰ διδάξῃ «τὴν ἀλήθειαν»⁸ καὶ τὴν ὀρθὴν λατρείαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ Σίβυλλα εἶχε προφητεύσει διὰ τὸν θεῖον ἀπεσταλμένον, ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ἐλευθερώσῃ «πᾶσαν γαῖαν πολέμοιο κακοῖο, τοὺς μὲν κτείννας, οἷς δὲ ὄρκια πιστὰ τελέσσας»⁹.

Ἐν τούτοις ὁ ἡλιος ἐσχετίσθη αὐτοπροσώπως πρὸς τὸ κοσμικὸν δράμα. Ἐὰν ἡ κοινωνικὴ προσδοκία ἐστρέφετο ἐκ τῶν πατέρων πρὸς τοὺς υἱούς, ἐνεφανίσθη καὶ αὐτὸς «εἰς νηπιακὴν ἡλικίαν»¹⁰ ὡς «μικρὸς¹¹ παῖς»¹². Εἰς τὴν Περσίαν ἐπιστεύθη, ὅτι τὸν ἐγέννησεν ἐντὸς σπηλαίου ἢ κορυφῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ἀνέτελλε¹³. Τὴν λυτρωτικὴν μορφήν τοῦ «πετρογενοῦς»¹⁴ θεοῦ ἐδημιούργησεν ὁμοῦ κυρίως ἡ ἀστρολογικὴ πεποίθησις, ἡ ὁποία τὸν παρουσίαζε μετὰ τὸ

1. Macrobi, Conviviorum primi diei saturnaliorum I 16, 2. "Ἴδε 21, 1.9.11"
2. Ἀπαθανατισμός: Eine Mithrasliturgie, ὡς ἄν., σ. 8.
3. Ἑρμοῦ Τρισμεγίστου, Ποιμάνδρης XVI 5 (Reitzenstein 350).
4. Corpus Hermeticum, Ἀπόσπ. II A 14 (Nock-Festugière III 7).
5. Ἑρμοῦ Τρισμεγίστου, Ποιμάνδρης XVI 12 (Reitzenstein 352), Corpus Hermeticum, XVI 12 (Nock-Festugière II 235).
6. Papyri Graecae Magicae, ὡς ἄν., IV 1190 - 1194 (σ. 112).
7. Πασανίου, Ἑλλάδος περιηγήσεως VIII 31, 7, Corpus Inscriptionum Graecarum, ὡς ἄν., III τόμ. 4699 (σ. 344).
8. Corpus Hermeticum, ὡς ἄν.
9. Τῶν Σιβυλλικῶν χρησμῶν III 653/54 (Die Oracula Sibyllina, ἐκδ. Joh. Gelfcken, Leipzig 1902, σ. 82).
10. Macrobi, Conviviorum primi diei saturnaliorum I 18, 9.
11. Ὡς ἄν. I 18, 10.
12. Firmici Materni, De errore profanarum religionum VII 7.
13. Ἴδε L. - F. - A. Maury, Croyences et legendes de l'antiquité, Paris 1863, σ. 176. Πρβλ. Ἰουστίνου, Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον 70: «Ὅταν δὲ τὰ Μίθρον μυστήρια παραδιδόντες λέγωσι ἐκ πέτρας γεγεννησθαι αὐτὸν καὶ σπήλαιον καλῶσι τὸ τόπον...», Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, ὡς ἄν., σ. 159: «Θεὸς ἐκ πέτρας», ὡς ἄν., II τόμ. 1896, σ. 9 : «De petra natus», σ. 134: «Rupe natus».
14. Ἰωάννου Ἀυδοῦ, Ἐκ τῶν περὶ μηνῶν III 26 (p. 47).

φθινοπωρινὸν ἡλιοστάσιον καθ' ὁδὸν πρὸς τὸν σκοτεινὸν κόσμον, διὰ τὴν ἐκμη-
δενίσθη τὰ στοιχεῖα τῆς φθορᾶς. Ἐκ τῆς «καταβάσεως»¹ αὐτῆς διέτρεχε καὶ ὁ
ἴδιος θανάσιμον κίνδυνον καὶ διὰ τοῦτο εἰκονίζετο «μεταξὺ τῶν Ἀσσυρίων
καὶ τῶν Φοινίκων μία θεὰ πενθοῦσα. διότι ὁ ἥλιος προχωρῶν κατὰ τὴν ἐτησίαν
πορείαν του διὰ τῆς τάξεως τῶν δώδεκα (ζωδιακῶν) σημείων εἰσέρχε-
ται εἰς τὸ κάτω ἡμισφαίριον... Ἡ θεὰ πιστεύεται, ὅτι πενθεῖ, ὡς ἐὰν ὁ ἥλιος
εἶχεν ὑποστῆ πρόσκαιρον θάνατον»². Παρὰ τὴν προσωρινὴν αὐτὴν ἤτταν ὁ
κύριος τῆς ζωῆς θὰ ἔμενεν ὁμοίως «ἀνίκητος»³ καὶ θὰ ἐγεννᾶτο ἐξ ἀρχῆς τὴν
25ην Δεκεμβρίου, ἡμέραν, διὰ τὴν ὁποίαν ἀναγράφεται εἰς τὸ ἡμερολόγιον τοῦ
Ἀντιόχου : «Ἡλίου γενέθλιον. αὖξει φῶς»⁴. Κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν
βεβαίως τὸ μεγαλύτερον σκότος ἐσημειοῦτο τὴν 21ην πρὸς τὴν 22αν Δεκεμ-
βρίου⁵, φαίνεται ὁμοίως ὅτι παρέμεινεν ἡ ἀνάμνησις παλαιότερου ἡλιοστασίου,
τὸ ὁποῖον ἐωρτάζετο μετὰ διαφόρους τρόπους εἰς ὁλόκληρον τὸν ἱστορικὸν κόσμον.
Οἱ Ἑβραῖοι λ.χ. «τῆ πέμπτη καὶ εἰκάδι τοῦ αὐτοῦ μηνὸς Χασελεῦ (Δεκεμβρίου)
...μετ' εὐφροσύνης ἤγον... θύρσους καὶ κλάδους ὠραίους ἔτι δὲ καὶ φοίνικας
... ὡς καὶ πρὸ μικροῦ χρόνου ἐν τοῖς ὄρεσιν καὶ ἐν τοῖς σπηλαίοις»⁶. Εἰς ἄλλα
ἔθνη τὸ γεγονός ἀνέπτυξε μυθικὸν χαρακτῆρα, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ πραγμα-
τικῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ ἡλίου: «Ταύτην ἤγον ἔκπαλαι δὲ τὴν ἡμέραν ἐορτὴν
Ἑλληνας (= εἰδωλολάτραι), καθ' ἣν ἐτελοῦντο κατὰ τὸ μεσονύκτιον ἐν ἀδύ-
τοις τισὶν ὑπηρεροχόμενοι, ὅθεν ἐξιόντες ἔκραζον: «Ἡ παρθένος ἔτεκεν, αὖξει
φῶς». Ταύτην Ἐπιφάνιος ὁ μέγας τῆς Κυπρίων ἱερεὺς τὴν ἐορτὴν καὶ Σαρα-
κηνοὺς ἄγειν τῆ παρ' αὐτῶν σεβομένη Ἀφροδίτῃ»⁷. Ἡ θεία γέννησις ἐωρτά-
ζετο τὴν ἐποχὴν αὐτὴν καὶ εἰς τὴν Ἐλευσίνα, ὅπου τὰ μεσάνυκτα τῆς ἰδίας
ἡμερομηνίας «ὁ ἱεροφάντης... βοᾷ καὶ κέκραγε λέγων Ἱερὸν ἔτεκε πότνια
κοῦρον»⁸.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπιστεύθη, ὅτι ὁ «φωτόβιος»⁹ κύριος ἔλαβεν
ὄστᾶ καὶ σάρκα, διὰ τὴν ὁδηγήσῃ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν σωτηρίαν: «Ἦλθεν

1. Macrobius, Conviviorum primi diei saturnaliorum I 21, 10.

2. Ὡς ἄν. I 21, 2/3.

3. Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, ὡς ἄν., II τόμ. 107, 134.

4. Griechische Kalender 1: Das Kalendarium des Antiochos, ἔκδ. F. Boll, Heidelberg 1910, σ. 16. Πρβλ. 44, Servium Grammaticum, In Vergili Aeneidos Commentarii VII 720, Corpus Inscriptionum Latinarum, I 1² τόμ., ἔκδ. G. Henzen - Chr. Hülsen, Berolini MDCCCXCIII, σ. 338.

5. Ἴδε F. Boll, Griechische Kalender, ὡς ἄν., σ. 44.

6. Β Μακκαβαίων Θ' 5 - 7.

7. Κοσμᾶ Ἱεροσολυμίτου, Συναγωγῆς καὶ ἐξηγήσεως ὧν ἐμνήσθη ὁ θεῖος Γρηγόριος 52 (P. G., Migne, τόμ. 58, στ. 464).

8. Ἰππολύτου, Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλέγχου V 8.

9. Ἀπαθανατισμός, Eine Mithrasliturgie, ὡς ἄν., σ. 8.

ἡ οὐσία τῆς Ζωῆς καὶ μᾶς ὑψωσε τὴν λαμπάδα τῆς ζωῆς. Ἦλθε μὲ πλουσίαν λάμπην, κατὰ θαυμάσιον καὶ ἀτελεύτητον τρόπον»¹. Εἰς τὰ ὄροπέδια τῆς Περσίας, ὅπου ἐλατρεύετο ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἰνδοευρωπαϊῶν ὡς ὑψιστος θεὸς ὁ «πάμφωτος Κύριος» (Ἀχουρα - Μάζδα), ὁ Μίθρας θὰ ἐμφανισθῇ ὡς ἀντιπρόσωπός του καὶ διότι ἐμεσίτευε τὴν θείαν συγκατάβασιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, θὰ ὀνομασθῇ «Μεσίτης»². Μεταξὺ τῶν Μανδαίων (manda=γνώσις) τῆς Περσίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας ὁ οὐράνιος ἀπεσταλμένος θὰ παρουσιασθῇ ὡς διδάσκαλος : «Εἶμαι λόγος, υἱὸς λόγων καὶ ἦλθα ἐδῶ ἐξ ὀνόματος τοῦ Ἰαβάρ. Ἡ μεγάλη Ζωὴ μὲ ἐκάλεσε καὶ μοῦ ἔδωσε τὴν ἐντολὴν καὶ τὸν ἐξοπλισμόν... Μὲ ἔστειλε... νὰ ἐγείρω ἐκ τοῦ ὕπνου ὄσους κοιμῶνται. Μοῦ εἶπε... Δίδαξέ τους περὶ τῶν προσευχῶν, τῶν ὕμνων καὶ τῶν παρακλητικῶν τάξεων, διὰ νὰ ἴδουν τὸ περιεχόμενον τοῦ φωτός καὶ νὰ μάθουν. Δίδαξε τὴν ψυχὴν τῶν ἀνθρώπων, διὰ νὰ μὴ ἀποθάνουν»³. Μεταξὺ τῶν Γνωστικῶν εἰς τὴν Αἴγυπτον ὁ οὐράνιος ἐπισκέπτῃς θὰ θέσῃ ὡς ἀποστολὴν του τὴν ἀποκάλυψιν τῶν μυστικῶν τοῦ κόσμου :

«Ἐσὸρα πάτερ·
ζήτημα κακῶν <τόδ'> ἐπὶ χθόνα
ἀπὸ σῆς πνοῆς ἐπιπλάζεται.
ζητεῖ δὲ φυγεῖν τὸ πικρὸν χάος
καὶ οὐκ οἶδεν ὅπως διελεύσεται.
τούτου με χάριν πέμψον, πάτερ.
σφραγίδας ἔχων καταβήσομαι,
αἰῶνας ὄλους διοδεύσω,
μυστήρια πάντα δ' ἀνοίξω...
καὶ τὰ κεκρυμμένα τῆς ἀγίας ὁδοῦ,
γνώσιν καλέσας, παραδώσω»⁴

Ταυτοχρόνως πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῆς μυθολογικῆς του ὑποστάσεως ὁ ἡλιακὸς θεὸς ἐξεπροσώπησε καὶ τὰ ἠθικὰ αἰτήματα τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Κυρίως τὸν ἐχαρακτήρισεν ἡ «ἀγαθοεργία»⁵, ἡ ὁποία ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους νὰ πράττουν ὁμοίως, ὅπουδῆποτε ὑπῆρχεν ἀνάγκη. Εἰς τοὺς Μανδαίους τῆς Ἀραβίας «ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Φωτός»⁶ θὰ καταστήσῃ συγκεκριμέ-

1. Ginza XVI 2 (Der Schatz oder das große Buch der Mandäer, ὡς ἄν., σ. 375).

2. Πλουτάρχου, Περὶ Ἰσίδου καὶ Ὀσίριδος 46 (p. 369 E). Πρβλ. L. - F. - A. Maury, Croyences et legendes de l'antiquité, ὡς ἄν., σ. 164, Th. Kluge, Der Mithrakult, ὡς ἄν., σ. 17.

3. Ginza XV 1 (ὡς ἄν., σ. 298/99).

4. Ἰππολύτου, Τοῦ κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλέγχου V 10.

5. Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος, Εἰς τὸν βασιλέα Ἡλίον 10 (p. 135 D).

6. Ginza II 3, 17 (ὡς ἄν., σ. 64).

νην τὴν ἐντολήν: «*Ἄν δῆτε κάποιον νὰ πεινᾷ, δῶστε του νὰ φάῃ, κάποιον νὰ διψᾷ, δῶστε του νὰ πιῇ. Ἄν δῆτε κάποιον νὰ εἶναι γυμνός, βάλτε του ἓνα ροῦχο εἰς τοὺς ὤμους καὶ σκεπάστε τον*»¹. Διὰ νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ τῆς γῆς τὸ θεῖον θέλημα, ἔπρεπεν «*ὁ κάθε ἄνθρωπος νὰ ἀγαπᾷ τὸν ἀδελφόν του, ὅπως τὸν ἑαυτὸν του, νὰ φροντίζῃ διὰ τὸν δυστυχῆ, τὸν πτωχὸν καὶ τὸν ξένον*»². Ἡ εὐσέβεια συνέπεσε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον πρὸς τὴν ἀλληλεγγύην, μέχρι τοῦ σημείου ὃ Πλίνιος νὰ ὀνομάσῃ «θεὸν» τὴν ἀνάγκην («*νὰ βοηθῇ ὁ θνητὸς τὸν θνητόν*»)³. Τὴν ἴδιαν ἐποχὴν ὁ Στράβων θὰ θεωρήσῃ τὴν φιλανθρωπίαν ὡς μίμησιν τοῦ θεοῦ ἔργου: «*Εὖ μὲν γὰρ εἰρητὰ καὶ τοῦτο, τοὺς ἀνθρώπους τότε μάλιστα μιμεῖσθαι τοὺς θεούς, ὅταν εὐεργετῶσιν*»⁴.

V. Ἡ ΜΗΤΡΙΚΗ ΣΤΟΡΓΗ

Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ πολιτισμὸς ἔχασε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς τὴν ἠθικὴν του δικαίωσιν, ἐσήμαινεν, ὅτι κατ' οὐσίαν ἐστράφη ἐναντίον τῆς πατρικῆς ὑπεροχῆς — τῆς κυριαρχίας, τῆς εὐθύνης καὶ τῆς τάξεως. Ἀπεδέσμευσε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τοὺς ἀνθρώπους ἐκ τῶν συμβατικῶν των ὑποχρεώσεων καὶ τοὺς ἐξίσωσε μεταξύ των ἐνώπιον μιᾶς κοσμικῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν δὲν διέκρινεν ἢ διάθεσις τοῦ ἐλέγχου, ἀλλ' ἡ σὺ μ π ἄ θ ε ι α διὰ τὴν ὀδύνην. Τὴν ἀξιολογικὴν σύνθεσιν τῆς κοινωνίας διαδέχεται μία παρατακτικὴ τοποθέτησις τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τὸ βλέμμα τῆς ἀπαιτουμένης εὐεργετικῆς παρουσίας, ἢ ὁποία κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν μητέρων εἰς τὴν οἰκογένειαν δὲν ἐξετάζει τὴν ἰκανότητα, προκειμένου νὰ φροντίσῃ διὰ τὴν περίθαλψιν ὧσων τὴν χρειάζονται. Ἡ καταστροφὴ τῆς πατριαρχίας δὲν ἔφερε διὰ τοῦτο εἰς τὸ προσκῆνιον μόνον θεῖους ἐκπροσώπους τῆς νεότητος ἐναντίον τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ τοὺς συνέδεσεν ἀμέσως πρὸς τὰ θηλυκὰ πνεύματα τῆς γυναικείας, τὰ ὁποῖα ἐξεπροσώπησαν ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ καιροῦ τὴν σ τ ο ρ γ ῆ ν ὡς πρώτην κοινωνικὴν ἀξίαν⁵.

Ἡ συσχέτισις αὐτὴ θὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ σημείου νὰ παρουσιάσῃ τοὺς διαδόχους τῶν πατέρων θεῶν ὡς «ἡμιθῆλεις»⁶, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ

1. Ginza II 1, 42 (ὡς ἀν., σ. 36).

2. Die Texte aus dem Qumran, ὡς ἀν., σ. 79.

3. Naturalis Historiae II 7, 18/19.

4. Γεωγραφικῶν X 3, 9 (p. 717).

5. Παράδειγμα διὰ τὴν κοινωνικὴν (καὶ ὄχι ἀγροτικὴν) καταγωγὴν τῆς μητρικῆς θεότητος, ἢ ὁποία λατρεύεται εἰς τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους, εἶναι ἡ θρησκεία τῆς Ἀλλὰτ εἰς τὴν πετραίαν Ἀραβίαν, ὅπου (λόγω τῆς ἐρήμου) δὲν ἀπέδωσεν ἡ γεωργία. Πρβλ. Ἐπιφάνιον, Κατὰ ἀιρέσεων LI 22, R. D u s s a u d, Les Arabes en Syrie avant l'islam, Paris 1907, σ. 123, D. Nielsen, Die altarabische Kultur, ὡς ἀν., σ. 228.

6. Ἀνακρεοντείων II: Εἰς Ἄττιν 2 (B e r g k).

Ἄττιος τῆς Λυδίας, τὸν ὁποῖον ἡ Ρέα «βίου μὲν ἀνδρηίου ἀπεπαύσατο, μορφὴν δὲ θηλέην ἡμίψατο καὶ ἐσθῆτα γυναικίην ἐνεδύσατο»¹. Ἐνώπιον τῆς νέας θρησκευτικῆς συνθήκης, ἡ ὁποία μετέβαλε τὸν ἄλλοτε γονιμοποιὸν παράγοντα τῆς γῆς εἰς «εὐνοῦχον»², θὰ χρειασθοῦν ἔμπρακτα δείγματα τῆς ἀποδοκιμασίας τοῦ ἀνδρικοῦ γένους: «Ὁ νεανίας ὅτω τάδε ἀποκέαται ῥίψας τὰ ἐνδύματα μεγάλη βοῆ ἐς μέσον ἔρχεται καὶ ξίφος ἀναιρέεται... λαβὼν δὲ αὐτίκα τάμνει ἑωυτὸν θέει τε διὰ τῆς πόλιος καὶ τῆσι χερσὶ φέρει ἅ ἕταμεν. ἐς ὀκοίην δὲ οἰκίην τάδε ἀπορρίπτει, ἐκ ταύτης ἐσθῆτα τε θηλέην καὶ κόσμον γυναικίον λαμβάνει»³. Ἐνῶ διὰ τὴν πατριαρχικὴν νοοτροπίαν ὁ ἀκρωτηριασμὸς τῶν ἀνδρικῶν ὀργάνων ἦτο θρησκευτικῶς ἀπαράδεκτος («οὐκ εἰσελεύσεται θλαδίας καὶ ἀποκεκομμένος εἰς ἐκκλησίαν κυρίου») ⁴, τώρα τείνει νὰ ἐμφανισθῆ ὡς προϋπόθεσις διὰ τὴν θείαν μακαριότητα: «Εἰσὶν εὐνοῦχοι οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν»⁵. Καὶ ὅπου ὁμως ἡ φρικτὴ ἀπαίτησις προσέκρουσεν εἰς ἀποτελεσματικὴν ἀντίδρασιν, ὁ θεὸς τῆς νέας εὐσεβείας θὰ περιορίσῃ τὴν ἀρσενικὴν τοῦ ἰδιότητα, διὰ νὰ ἐκφράσῃ μέσῳ τοῦ ἑρμαφροδιτικοῦ τοῦ χαρακτῆρος τὴν γυναικίαν εὐαισθησίαν. Περὶ τοῦ Διὸς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς θὰ λεχθῆ ὅτι ἐγέννησεν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Διονύσου «νιέα θῆλυν»⁶, ἐνῶ εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Παλαιστίνην ὠρισμένοι θρησκευτικοὶ κύκλοι θὰ λατρεύσουν ὡς κύριον τῆς ζωῆς «ἄνθρωπον καὶ υἱὸν ἀνθρώπου. ἔστι δὲ ἄνθρωπος οὗτος ἀρσενόθηλυς»⁷. Ἡ ὅλη ἐξέλιξις παρουσιάζει μίαν διαταραχὴν εἰς τὴν σχέσιν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, μίαν μετατόπισιν τοῦ κέντρου βάρους τῆς οἰκογενειακῆς ἰσορροπίας ἐκ τῆς αὐστηρότητος καὶ τῆς λογικῆς τῶν πατέρων πρὸς τὴν ἐξυπηρετικότητα καὶ τὸν ψυχικὸν κόσμον τῶν μητέρων.

Μεταξὺ ποιμενικῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεστάθησαν εἰς γεωργικοὺς τόπους, τὸ φαινόμενον διεπιστώθη ἐνωρίς: «Καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἡ ἀποστροφή σου καὶ αὐτὸς σου κυριεύσει»⁸. Ἐνῶ οἱ ἀρχηγοὶ τῆς οἰκογενείας θὰ παραμείνουν πιστοὶ γενικῶς εἰς τὴν ἐθνικὴν παράδοσιν, θὰ παρατηρηθῆ μεταξὺ τῶν συζύγων τῶν μία θρησκευτικὴ λιποταξία: «Καὶ ἀπεκρίθησαν τῷ Ἱερεμίᾳ

1. Λουκιανοῦ, Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ 15 (p. 461).

2. M. Minucii Felicis, Octavii XXII, 4.

3. Λουκιανοῦ, Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ 51 (p. 486/87). Πρβλ. Σχόλια ἀρχαῖα εἰς Νικάνδρου Ἀλεξιφαρμάκων 8.

4. Δευτερονομίου ΚΓ' 2.

5. Ματθ. ΙΘ' 12.

6. Νόννου, Διονυσιακῶν XX 210.

7. Ἰππολύτου, Τοῦ κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλέγχου V 6, 4/5. Πρβλ. Εἰρηναῖον, Contra haereses I 30, 3.

8. Γενέσεως Γ' 16. Πρβλ. Πρὸς Ἐφεσίους Ε' 22: «Αἱ γυναῖκες τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν ὑποτάσσεσθε», Α' Πρὸς Τιμόθεον Β' 12: «Γυναικὶ δὲ οὐκ ἐπιτρέπω διδάσκειν οὐδὲ αὐθεντεῖν ἄνδρως, ἀλλ' εἶναι ἐν ἡσυχίᾳ».